

СТАНАЎЛЕННЕ ПАЗАШКОЛЬнай АДУКАЦЫі НА БЕЛАРУСІ

Л. В. Каралькова

*Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава,
Маскоўскі праспект, 33, 210038, г. Віцебск, Беларусь, agallard@yandex.ru*

У артыкуле разглядаюцца прычыны ўзнікнення і станаўлення пазашкольнай адукацыі на Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Аналізуюцца напрамкі дзейнасці і тыпы устаноў і арганізацый, якія займаліся пазашкольнай адукацыяй.

Гісторыя станаўлення пазашкольнай адукацыі на Беларусі пакуль што не з’яўлялася прадметам ні гістарычнага, ні культурнага, ні педагагічнага даследавання, а таму не атрымала цэласнага і паслядоўнага вывучэння ў навуковай літаратуры. Даследаванне ўзнікнення і станаўлення пазашкольнай адукацыі дасць магчымасць прасачыць пераемнасць і паслядоўнасць у станаўленні і развіцці формаў і мадэляў арганізацыі і дзейнасці у сферы пазашкольнай адукацыі, што прадстаўляе значны гісторыка-гэарэтычны і педагагічны інтарэс.

Ключавыя словы: пазашкольная адукацыя; грамадскія аб’яднанні; народныя чытанні; народныя бібліятэкі; папачыцельства аб народнай цвярозасці; народны дом; чайная.

THE FORMATION OF EXTRACURRICULAR EDUCATION IN BELARUS

L. V. Korolkova

*Vitebsk State University named after P. M. Masherov,
Moskovsky Av., 33, 210038, Vitebsk, Belarus, agallard@yandex.ru*

The article discusses the causes of the emergence and formation of extracurricular education in Belarus in the second half of the XIX - early XX centuries. The directions of activity and types of institutions and organizations engaged in extracurricular education are analyzed.

The history of the formation of extracurricular education in Belarus has not yet been the subject of either historical, cultural, or pedagogical research, and therefore has not received a holistic and consistent study, analysis of the experience of activity and coverage in the scientific literature. The study of the emergence and formation of extracurricular education will allow us to trace the continuity and consistency in the formation and development of forms and models of organization and activity in the field of extracurricular education, which is of significant historical, theoretical and pedagogical interest.

Keywords: extracurricular education; public associations; folk readings; folk libraries; guardianship of people's sobriety; People's House; tea house.

У гісторыі педагогікі тэрмінам «пазашкольная адукацыя» пазначаецца асветніцкая дзейнасць грамадскіх арганізацый і прыватных асоб, накіраваная на задавальненне адукацыйных запытаў насельніцтва, якая пачала развівацца ў другой палове XIX ст. – пачатку XX ст. Установы пазашкольнай адукацыі (нядзельныя школы, вячэрнія школы, агульнаадукацыйныя і прафесійныя курсы для дарослых, паўторныя класы, народныя універсітэты, народныя чытанні, публічныя лекцыі, народныя бібліятэкі і чытальні, кніжныя склады, народныя дамы, народныя тэатры і т. п.) ствараліся на грамадскія і прыватныя сродкі і не ўваходзілі ў сістэму дзяржаўнай народнай адукацыі.

У другой палове XIX – пачатку XX ст. на Беларусі пачынаюць паступова з’яўляцца і пашырацца грамадскія аб’яднанні з надзвычай шырокім спектрам дзейнасці: аб’яднанні ўзаемадапамогі і гаспадарча-эканамічнага накірунку (камерцыйныя таварыствы і таварыствы спажывоў, якія аб’ядноўвалі купцоў, служачых прамысловых прадпрыемстваў, чыноўнікаў; прыказчыцкія, членамі якіх былі гандляры і дробныя служачыя); саслоўныя і прафесійныя (чыгуначныя, пажарныя, фармацэўтычныя, будаўнікоў, рамеснікаў, кушнерскія, клуб хатняй прыслугі ў Віцебску і інш.); навуковыя і асветніцкія таварыствы; дабрачынныя і нацыянальныя таварыствы; клубы і аб’яднанні па інтарэсах (спартыўныя, музычныя, літаратурныя, артыстычныя і інш.); грамадскія аб’яднанні, звязаныя з царквой.

Пашырэнне дыяпазону формаў дзейнасці паказвае якасныя змены сацыяльнай ролі аб’яднанняў у жыцці грамадства XIX стагоддзя. Традыцыйныя рэлаксацыйныя забаўляльныя мэты змяніліся асветніцка-адукацыйнымі, што сведчыць аб высокім узроўні ўключэння іх у сацыяльна-культурнае жыццё грамадства. Так, пры таварыствах ўзаемадапамогі і гаспадарча-эканамічнага накірунку арганізавалі для сваіх членаў публічныя курсы чытанняў, а адным з напрамкаў дзейнасці, напрыклад, Брэсцкага таварыства ўрачоў было наладжванне публічных чытанняў, выданне папулярных твораў для распаўсюджвання ў народзе ведаў па праблемах агульнай і асабістай гігіены. Вялікае распаўсюджанне атрымалі сельскагаспадарчыя таварыствы, у склад якіх уваходзілі пераважна памешчыкі і заможныя сяляне, у 1900 годзе адчынілася «Школа садовых рабочых». Дзякуючы гэтаму сярод беларускіх памешчыкаў з’явіліся вучоныя-садаводы і «садовыя рабочыя» – практыкі сярод сялян [1, с. 10].

Асноўная маса беларускай інтэлігенцыі гуртавалася вакол музеяў, прыватных бібліятэк, перыядычных выданняў, якія да гэтага часу паступова пачалі страчваць сваю элітарнасць або збіралася на вечарыны ў

прыватных кватэрах. Напрыклад, у Нясвіжы, па сведчанні П. І. Шпілеўскага, былі ў пашане хатнія музычныя і літаратурныя вечарыны інтэлігенцыі, дзе чыталі і абмяркоўвалі творы М. Гогаля, В. Жукоўскага, Ч. Дзікенса, У. Тэксерэя, навіны заходнееўрапейскага музычнага жыцця [2, с. 63].

Вялікай папулярнасцю ў колах чыноўнікаў карысталіся чытанні. Можна нават сказаць, што гэта была адна з асноўных формаў сяброўскіх зносін паміж сабой. Па сведчаннях Нікіфароўскага «...чыноўніцтва чытала значна больш, чым можна было чакаць; чыталі групамі, пры гэтым абменьваліся думкамі і ўражаннямі з прычыны прачытанага; шляхам чытання некаторыя асобы папаўнялі вучэбныя прабелы, спецыялізаваліся ў пэўнай галіне ведаў...» [3, с. 113].

У мэтах узмацнення кантролю над арганізацыяй сходаў і саюзаў 4 сакавіка 1906 года былі апублікаваны часовыя правілы, у якіх агаворвалася сістэма рэгістрацыі, разгляду праектаў статута і кантролю за дзейнасцю таварыстваў і саюзаў.

Пад уплывам грамадска-дэмакратычных рухаў канца XIX – пачатку XX ст. ліберальныя і дэмакратычна настроеныя колы інтэлігенцыі пачалі ствараць разнастайныя культурна-асветніцкія і навуковыя таварыствы, у якіх вялікая ўвага надавалася падтрымцы небагатай, але таленавітай моладзі. Напрыклад у Віцебскай губерні ў жніўні 1908 года дзейнічала 6 асветніцкіх таварыстваў [4, арк. 24–24 аб.].

На тэрыторыі Беларусі ў азначаны час пры цэрквах дзейнічаюць рэлігійныя брацтвы, напрыклад, Віцебскае праваслаўнае брацтва імя св. Роўнаапостальнага князя Уладзіміра, а ў г. Лепель Віцебскай губерні дзейнічала яго ўезднае аддзяленне [5, арк. 16–17]. Аб'яднанні такога накірунку ставілі на мэце асвету і рэлігійна-маральнае выхаванне народных мас.

На прыканцы XIX ст. ў своеасаблівую культурна-асветную дзейнасць уключаюцца таварыствы народнай цвярозасці, якія пачалі сваю работу з 1 ліпеня 1897 г., калі ў беларускіх губернях быў уведзены казённы продаж напояў. Таварыствы народнай цвярозасці ажыццяўлялі нагляд за продажам спіртных напояў. Гэтыя аб'яднанні ставілі сваёй мэтай асвету і маральнае выхаванне народных мас. Яны распаўсюджвалі спецыяльную літаратуру, праводзілі народныя чытанні аб шкодзе алкагалізму, спрыялі адкрыццю чытальняў, бібліятэк, Народных дамоў. Камітэтамі папярэжальства аб народнай цвярозасці ўсё шырэй прызнаецца мэтазгоднась дзейнасці чайных як месца грамадскага збору. Для іх узводзілі асобныя будынкі або прыстасоўвалі памяшканні. Напрыклад, Заслаўскім камітэтам 1 студзеня 1900 года ў сяле Вялікія

Пупыркі Мінскай воласці ў памяшканні, бескарысна прадстаўленым мясцовым прычтам, была адчынена чайная-чытальня [6, арк. 25]. 5 верасня 1899 г. папачыцельства аб народнай цвярозасці г. Гродна арганізавала літаратурна-танцавальны вечар ў першай чайной. На вечар сабралася 137 чалавек. Ён пачаўся лекцыяй з ілюстрацыямі пры дапамозе праекцыйнага ліхтара [7, с. 4].

У 1899 годзе ў гарадах Беларусі шырока адзначалася стагоддзе з дня нараджэння А. С. Пушкіна. З гэтай нагоды лекцыі-чытанні былі арганізаваны ў гарадах і мястэчках. Напрыклад, на станцыі Картуз-Бяроза адбыўся літаратурна-вакальны вечар, дзе сабралася больш за 300 чалавек, у тым ліку шмат сялян з навакольных вёсак. На ім была прачытана біяграфія Пушкіна, выканана больш 20 песень, вершы, маналогі і урыўкі з яго твораў. У антрактах іграў аркестр [8, с. 3]. Народныя чытанні на тэмы аб узнікненні хрысціянства на Русі і смутных часах сабралі ў мястэчку Індуры каля 400 чалавек: праваслаўных, яўрэяў, дарослых і дзяцей, мужчын і жанчын [9, с. 4].

Віцебскі губернатар Чапялеўскі неабходнай умовай паспяховай дзейнасці чайных лічыў неабходным набліжэнне формаў работы чайных да дзейнасці народных клубаў. Для гэтага «... пры чайных, дзе па мясцовых умовах не могуць быць створаны бібліятэкі і чытальні, неабходна арганізаваць карцінныя насценныя бібліятэкі; завесіць сцены карцінамі і даведачнымі аб'явамі. Усе гэтыя насценныя выданні могуць па прашэсці вядомага часу перавозіцца з адной чайной да другой, і такім чынам, для наведвальнікаў кожнай чайной будзе пастаянна новы матэрыял для чытання і агляду. Пажадана арганізацыя ў чайных танцаў, вечароў, ёлак, розных гульняў» [6, арк. 35а].

На першым плане пасля стварэння чайных паўстала праблема арганізацыі народных чытанняў, якія карысталіся вялікім поспехам сярод насельніцтва і, на думку папачыцельства, «сłużаць не толькі забавай для народа, але і спрыяюць пад'ёму разумовага і маральнага яго развіцця; пры гэтым пажадана арганізоўваць і спецыяльныя чытанні па пытанню аб шкодзе п'янства» [88, арк. 5]. Народныя чытанні арганізоўвалі з 1 кастрычніка па 1 мая па нядзелях і царскіх днях у чайных, народных вучылішчах, валасных управах, вёсках і, па-магчымасці, у маёнтках. Асноўнымі тэмамі для чытанняў былі: рэлігійна-духоўная, па гісторыі Расіі, па прыродазнаўству, па геаграфіі, па сельскай гаспадарцы, па творах рускіх класікаў. Чытанні для народа праводзіліся бясплатна, усе расходы па іх арганізацыі камітэт прымаў на свой кошт. У кожны павет паступала па тры тэмы, і праз тры тыдні яны перадаваліся ў суседні раён. Такім чынам за сем месяцаў усе тэмы абыходзілі ўвесь павет. Часта лекцыі

«разбаўляліся» харавымі спевамі і дэкламацыяй вершаў і прозы [6, арк. 36].

У Рэжыцкім павеце Віцебскай губерні камітэт арганізаваў спецыяльную Раду з удзелам настаўніцкага персаналу па пытанню аб распаўсюджанні народных чытанняў. Яна распрацавала падрабязную праграму чытанняў «на пачатках узаемнага абмену тэмамі і карцінамі між 14 раёнамі, на якія з гэтай мэтай быў падзелены павет, прычым лектарамі выступалі настаўнікі народных і царкоўна-прыходскіх школ» [6, арк. 31а].

Другім значным крокам у напрамку да мэтанакіраванай арганізацыі і дзейнасці культурна-дасугавых устаноў для народа быў клопат аб пашырэнні агульнаадукацыйнага і культурнага ўзроўню насельніцтва, што ў рэшце рэшт прывяло да стварэння Народных дамоў.

У 1911 годзе Першы маскоўскі агульназемскі саюз па народнай асвеце закрануў пытанне аб пазашкольнай адукацыі і вынес пастанову: «правільнае і паспяховае развіццё гаспадарчага і грамадскага жыцця магчыма толькі пры высокім культурным узроўні ўсяго насельніцтва. Школа, нават пры самай дасканалай яе арганізацыі і значнай працягласці курсу, не можа задавальняць запыты насельніцтва, якія павышаюцца... так як яна абслугоўвае ў кожны момант параўнальна невялікую частку насельніцтва і пры гэтым яшчэ тую, якая не прымае актыўнага ўдзелу ў грамадскім жыцці... а атрыманыя ў школе веды без далейшага замацавання і папаўнення іх хутка забываюцца, у выніку чаго затраты на школьную адукацыю без арганізацыі пазашкольнай адукацыі з'яўляюцца малавытворчымі. У сілу гэтых абставін пазашкольная адукацыя павінна заняць самастойнае месца ў шэрагу мерапрыемстваў, накіраваных на павышэнне культурнага ўзроўню насельніцтва і быць прызнанай з боку грамадскасці і дзяржавы, і ва ўсялякім выпадку, не менш каштоўнай, чым адукацыя школьная, і павіна быць прызнанай аднолькава неабходнай» [10, с. 12].

Перад губернскімі і павятовымі ўправамі паўстала пытанне аб распрацоўцы мадэлі пазашкольных адукацыйных устаноў. У якасці прыкладу вырашэння праблемы стварэння сеткі пазашкольнай адукацыі і асветы разгледзім праект павятовай управы м. Быхаў Магілёўскай губерні, якая спраектавала для пазашкольнай адукацыі наступныя віды устаноў:

1. Установы адукацыйнага тыпу:

а) нядзельныя або вячэрнія школы для дарослых і падлеткаў, якія мелі на мэце вучыць непісьменных чытанням, пісьму і ліку, паўтараць і дапаўняць з дарослымі і падлеткамі, якія скончылі ў школе пройдзены

курс, з такім разлікам, што праз 2 гады школы будуць пераносіцца ў іншыя сяленні;

б) народныя чытанні, якія ілюстраваліся нагляднымі дапаможнікамі, светлавымі карцінкамі, кінематографам, грамафонам і прымалі формы размоў са слухачамі, асобных лекцый і цэлых курсаў;

в) бібліятэка, якая адчыняла доступ да кнігі насельніцтву, якое атрымлівала магчымасць часова карыстацца ёю ў сябе дома, у чытальні або набываць сабе ва ўласнасць;

г) музеі і выставы, якія дасягалі адукацыйных мэт наглядным шляхам, пры дапамозе прадметаў, ілюстрыруючых розныя віды мастацтваў, навукі і тэхнікі, а таксама розныя бакі духоўнага жыцця мясцовага краю.

2. Мерапрыемствы выхаваўчага характару: спектаклі і канцэрты, кінематограф і «чароўны ліхтар», якія не толькі задавальнялі эстэтычныя запатрабаванні насельніцтва, але і спрыялі замацаванню і пашырэнню навуковых і прыкладных ведаў.

У Быхаўскім павеце сетка ўстаноў культуры пазашкольнай адукацыі складалася па раённаму прынцыпу: у цэнтры простых сельскіх ячэек, якія абслугоўвалі кожная сваё сяленне, размяшчаўся раённы цэнтр, больш складаны па свайму складу, які забяспечваў сельскія ячэйкі кнігамі, карцінкамі, дапаможнікамі, а таксама дасылаў у вёскі выкладчыкаў і лектараў.

У мэтах забеспячэння «культурнымі прадуктамі» найбольшай колькасці насельніцтва павет падзяляўся на 10 раёнаў па колькасці валасцей. У цэнтры кожнага раёна знаходзіўся Народы дом, які сумяшчаў у сабе ўсе віды пазашкольнай адукацыі, а менавіта: раённую чытальню, раённы музей наглядных вучэбных дапаможнікаў, раённы кінематограф, класы для дарослых, кнігагандлёвы склад. У астатніх паселішчах працавалі простыя ячэйкі, прычым у адным сяленні раёна, якое займала найбольш цэнтральнае і зручнае становішча (адносна астатніх), размяшчалася раённая бібліятэка-чытальня, «чароўны ліхтар», курсы для дарослых, у дзвюх – раённыя «ліхтары» і курсы для дарослых, а ў астатніх – толькі «ліхтары». Узначальваў усю арганізацыю павятовы цэнтр, які кіраваў усімі відамі пазашкольнай адукацыі, меў на мэце дапаўняць адукацыйна-асветныя дапаможнікі і асабісты склад ячэек на месцах і службыў даведачнай, пасрэдніцкай і паказальнай арганізацыяй ў педагагічных адносінах ніжэйшым ячэйкам. Да павятовага цэнтру далучаліся таксама 2 рухомыя кнігагандлёвыя склады. Згодна гэтага праекту павятовыя і раённыя цэнтры павінны былі мець уласныя памяшканні, а сельскія ячэйкі знаходзіліся пры пачатковых школах або ў

арэндаваных памяшканнях, бібліятэкі – таксама ў арэндаваных спецыяльных будынках.

Менавіта дзейнасць камітэтаў папярэжальстваў аб народнай цвярозасці, якая выклікала да жыцця і шырокую сетку пазашкольных устаноў, спрыяла стварэнню такой значнай формы культурна-асветнай дзейнасці, як Народны дом. Першыя звесткі аб іх адкрыцці на тэрыторыі Беларусі тычацца да 1899 г. (в. Ліпна Люцынскага павету Мінскай губерні) [6, арк. 35а]. Ініцыятарам стварэння гэтага Народнага дома было зноў жа папярэжальства аб народнай цвярозасці, а будынак для яго быў прадстаўлены прыватнай асобай – Р. І. Зары.

Прагрэсіўныя земскія дзеячы бачылі мэтазгоднасць стварэння сеткі Народных дамоў – губернскіх, павятовых, валасных і сельскіх, якія і сталі цэнтрамі пазашкольнай адукацыі і асветы. На тэрыторыі Беларусі гэтыя таварыствы адрозніваліся багаццем і рознабаковасцю формаў арганізацыі і дзейнасці. Па форме арганізацыі яны ўключалі ў сябе бібліятэку, чытальні, вячэрнія класы для дарослых, нядзельныя школы, рамесленыя майстэрні, дзе навучалі практычнаму авалоданню якім-небудзь рамяством, лекцыйныя і глядзельныя залы для спектакляў, канцэртаў і кінапраглядаў, чайную, гімнастычныя залы, кнігагандлёвыя лаўкі і склады, хары і аркестры і г. д. Галоўнымі формамі работы былі лекцыі, бяседы, канцэрты, спектаклі, літаратурна-мастацкія гурткі, народныя чытанні для дзяцей і дарослых, экскурсіі, спартыўныя заняткі, распаўсюджанне кніг, выставы. Пры некаторых Народных дамах дзейнічалі школы кройкі і шыцця, арганізоўваліся танцавальныя вечары і дзіцячыя ёлкі.

Такім чынам, мяжа стагоддзяў была адзначана абвостранымі духоўнымі пошукамі інтэлігенцыі, якія суправаджаліся яе ідэалагічнай палярызацыяй, своеасаблівым выбухам творчай энергіі, што спрыяла развіццю пазашкольнай адукацыі на тэрыторыі Беларусі канца XIX – пачатку XX ст.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Работа школы садовых рабочых Могилевской губернии // Вестник Могилёвского земства. 1916. № 20. С. 10–14.
2. *Шпилевский П. И.* Путешествие по Полесью и белорусскому краю. Мінск : Польша, 1992. 251 с.
3. *Никифоровский Н. Я.* Странички из недавней старины города Витебска. Витебск : Губернская Типо-Литография, 1899.
4. Просветительные общества Витебской губернии на 18 августа 1908 г. Витебский родительский кружок // Цэнтральны Дзяржаўны гістарычны архіў Беларусі (далей – ЦДГА). Фонд 2649. Вопіс 1. Справа 194.

5. Общества, или отделения обществ, имеющие целью распространение образования или грамотности в народе // ЦДГА. Фонд 1430. Вопіс 1. Справа 41827.
6. Циркуляры губернатора по устройству библиотек и клубов (1899–1900 гг.) // ЦДГА. Фонд 2555. Вопіс 1. Справа 10.
7. Литературно-танцевальный вечер в первой чайной // Гроденские губернские ведомости. № 131. 7 сентября 1899. С. 4.
8. Литературный вечер к 100-летию А. С. Пушкина // Гроденские губернские ведомости. № 85. 15 июля 1899 г. С. 3.
9. Народные чтения в местечке Индуры // Гроденские губернские ведомости. № 145. 5 октября 1899 г. С. 4.
10. Вопросы внешкольного образования // Вестник Могилёвского земства. 1915. № 12. С. 12.